

3-nji tema: Türkmen Türkçesinde fiil yapımı (Türkmen dilinde işlikleriň ýasalyşy)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Türkmencede Fiil yapım ekleri şartlı olarak iki gruba ayırmak mümkündür:

- ✓ 1. **İsimlerden işlik ýasaýjy goşulmalar** (İsimlerden fiil yapım ekleri);
- ✓ 2. **İşliklerden işlik ýasaýjy goşulmalar** (Fiillerden fiil yapım ekleri).

Häzirki türkmen dilinde isimlerden işlik ýasaýjy iň önümlü goşulmalar şulardyr:

1. **-a/-e**: gury-gura, ot-ota-, boş-boşa-, san-sana-, güýç-güýje-, güýz-güýze-, ýaş-ýaşa-, süýji-süýje-...

2. **-al/-el**: uly-ulal-, kiçi-kiçel-, gara-garal-, az-azal-, köp-köpel-, sary-saral-...

3. **-ar/-er**: suw-suwar-, ot-otar-, gök-göger-, ak-agar-, kök-köker-...

4. **-lan/-len**: at-atlan-, jan-janlan-, ses-seslen-...

5. **-laş/-leş**: salam-salamlaş-, kömek-kömekleş-, bir-birleş-, tiztizleş-...

6. **-yk/-ik/-k**: iç-içik-, bir-birik-, giç-gijik-, aç-ajyk-.

Häzirki türkmen dilinde işliklerden işlik ýasaýjy iň önümlü goşulmalar şulardyr:

1. **-ala/-ele**: sep-sepele-, dep-depele-, çap-çapala-, it-itele-, bökbökele-, kow-kowala-...

2. **-mala/-mele**: kak-kakmala-, gez-gezmele-, ýör-ýörmele-...

3. **-gyla/-gile**: bas-basgyla-, dep-depgile-, çap-çapgyla-...

4. **-aňkyrla/-eňkirle**: dur-duraňkyrla-, ýet-ýeteňkirle-...

5. **-mjyra/-mjire**: agla-aglamjyra-, gül-gülümjire-...

Türkmencede “**ýasama sada işlikler**” (yapım eki alan basit fiiller) olarak kullanılan fiillere örnekler:

- ❖ Ýasama sada işlikler asyl söze ýörite işlik ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen emele gelen düýp sözlerdir.

Meselem:

- ✓ aw-la-mak,
- ✓ çaň-jar-mak,
- ✓ bek-le-mek,
- ✓ keçik-mek,
- ✓ dar-yk-mak,
- ✓ göz-e-mek,
- ✓ çaň-a-mak.

Bazen Türkmen dilcileri tarafından fiiller konusunda farklı görüşleri ileri sürdüğü görülmektedir.

Amangül Esenmedowa Üniversiteler için hazırladığı “Häzirki zaman türkmen dili (morfologiya)” (Aşgabat, 2010) gramerinde şöyle görüşü ileri sürmüştür:

“İşlikleriň morfologik ýol bilen ýasalyşy diýlip, sözleriň dürli goşulmalaryň kömegi bilen gymyldy-hereket aňladýan täze leksik mana eýe bolmagyna aýdylýar. Meselem: ak-la, aw-la, diş-e, ot-a, tak-yrda, güw-le, dogr(y)-al, it-ele, ýol-mala... Görnüşi ýaly, bu sözleri böleklere bölüp bolýar.

Emma aslynda ýasamadygy belli bolsa hem böleklere bölüp bolmaýan işlikler hem bar. Ýöne olar köp däldir. Meselem: bot-la, saý-la, gut-la, is-le. Şu hili ýagdaýda olar botlamak, saýlamak, islemek, gutlamak görnüşinde asyl işlik hasaplanylýarlar.”

Yukarıda ismi geçen yazarın “**Şu hili ýagdaýda olar botlamak, saýlamak, islemek, gutlamak görnüşinde asyl işlik hasaplanylýarlar.**” denilen görüşü tek taraflıdır.

Buradaki “botlamak, saýlamak, gutlamak, islemek” fiillerin kökü açıklanması gerekmektedir.

- ✓ Bot / bot(a) + la = **botlamak** (bot/bota - *deve yavrusu*)
- ✓ Saý + la = **saýlamak** (seçmek)
- ✓ Gut + la = **gutlamak** (kutlamak)
- ✓ İs + le = **islemek** (istemek)

Fiil yapım ekleri “**sada ýasaýjy goşulmalar**”, “**çylşyrymly ýasaýjy goşulmalar**” olarak ikiye ayırmak mümkündür.

- ✓ Aşakdaky teksti okaň we türkmen dilindäki işlik ýasaýjy goşulmalarynyň aýratynlyklaryny öwreniň.

İşlik ýasamaga gatnaşýan goşulmalar hem öz gezeginde: sada we çylşyrymly bolýarlar. Sada ýasaýjy goşulmalar böleklere bölünmeýär. Meselem: -la/–le, -a /–e, al/–el, -ar/–er/– r.

Çylşyrymly ýasaýjylar birnäçe sada ýasaýjy goşulmalardan emele gelip, olar bir bitewi görnüşe geçendirler. Şonuň üçin olary böleklere bölmek bolmaýar. Ýöne taryhy taýdan derňelende, onda olaryň emele geliş häsiýetini ýüze çykarmak bolýar. Meselem: -gyla/-gile: basgyla, depgile, saýgyla, ýençgile, -mala/-mele: ýolmala, gezmele, gaýmala, ütmele, çokmala, lan/-len – batlan, güýçlen, ...

Çylşyrymly işlikler sintaktik ýol bilen hasyl bolýarlar. Bu hili işlikler örän köp. Çylşyrymly işlik diýlip, iki düýp sözden ybarat bolan sözlere aýdylýar. Olar işlikleriň we beýleki söz toparlarynyň sözleriniň kömegi bilen ýüze çykýarlar. Şeýlelikde, işlikleriň goşulyşmagy, tirkeşmegi, düzülip baglanyşmagy ýa-da isim bilen işlikleriň baglanyşmagyndan täze manyly gymyldy-hereketi aňladýan sözlere goşma, tirkeş ýa-da düzme işlikler diýilýär.

Morfologiýa degişli öňki yazylan işlerde *ldüzme işlikler* adalgasyna derek *lgoşma işlik* termini ulanylýardy. Häzirki döwürde hatda mekdep grammatikasyndada hemme söz toparlaryna düzme söz görnüşi girizildi.

Meselem:

- ✓ **jedel etmek,**
- ✓ **dowam etmek,**
- ✓ **göwün bermek,**
- ✓ **söz oklamak,**
- ✓ **barlap çykmak,**
- ✓ **ýetip gelmek,**
- ✓ **ýazyp bolmak we ş.m.**

düzme işliklerdir. Isimlerden ýa-da işliklerden bolan esasy sözüň kömekçi işlik bilen düzülip baglanyşmagyndan bir çylşyrymly gymyldy-hereket aňladýan işliklere düzme işlik diýilýär. İşlikler sintaktik ýol bilen hasyl bolanda, olar at bilen işligiň ýa-da işlik bilen işligiň bilelikde ulanylmagynda ýüze çykýar.

Meselem:

at bilen işligiň düzülip baglanyşmagyndan:

- ✓ **jedel etmek,**
- ✓ **sapar etmek;**
- ✓ **karz etmek,**
- ✓ **söz atmak,**
- ✓ **gep oklamak,**
- ✓ **sap atmak,**
- ✓ **lap urmak,**
- ✓ **çak urmak...**

İşlik bilen işligiň düzülip baglanyşmagyndan:

- ✓ **alyp gelmek;**
- ✓ **gaýdyp gelmek;**

- ✓ **baryp görmek,**
- ✓ **ýetip barmak,**
- ✓ **aýtsa bolar,**
- ✓ **geljek bolar,**
- ✓ **ýyka başlady.**

Sintaktik ýol bilen ýasalan işlikleriň esasy bölegi düzme işliklerdir.